

Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku,
red. W. Caban, M. B. Markowski i M. Przeniosło, Kielce 2008, ss. 389.

Historia, jakkolwiek paradoksalnie by to brzmiało, nierzadko dąży do „nadrabiania” straconego czasu. Bez wątpienia takim straconym czasem, w polskiej historiografii powojennego czterdziestolecia, było dążenie do „pokrywania niepamięcią” dziejów polskiego ziemiaństwa. Warstwa ta została wymazana ze struktur naszego społeczeństwa w wymiarze podwójnym – rzeczywistym, przez politykę „ludowego” państwa i symbolicznym, poprzez próby zatarcia pamięci o jej istnieniu. Naturalnym porządkiem rzeczy sprawy świadomie przemilczane, z chwilą, kiedy zaistnieje możliwość ich odsłaniania, wywołują szczególne zainteresowanie. Tym zapewne można tłumaczyć dający się zaobserwować w ostatnich latach rozkwit badań nad dziejami mieszkańców dworów i pałaców. Znaczące w tym zakresie zasługi przypadają w udziale badaczom związanym z ośrodkiem kieleckim. Dzięki ich inspiracji oraz staraniom organizacyjnym od początku lat 90. na ogólnopolskich konferencjach spotykają się w Kielcach (początkowo w Wyższej Szkole Pedagogicznej, następnie w Akademii Świętokrzyskiej, a obecnie Uniwersytecie Humanistyczno-Przyrodniczym), historycy zainteresowani problematyką ziemiaństwa. Tematyka owych sympozjów daje się prześledzić w ukazujących się od kilkunastu lat publikacjach książkowych poświęconych wybranym aspektom badań nad wielką własnością w Polsce¹.

W ten nurt naukowych przedsięwzięć wpisać można również konferencję poświęconą wzajemnym relacjom ziemian i społeczności lokalnych, z której materiały zostały właśnie wydane drukiem. Przygotował je redakcyjnie, podobnie jak we wcześniejszych kieleckich publikacjach, zespół autorski, w którego składzie znaleźli się zasłużeni na polu badań nad ziemiaństwem Profesorowie Wiesław Caban, Mieczysław B. Markowski i Marek Przeniosło.

¹ M. in. *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993; *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX i XX wieku*, red. W. Caban i M. B. Markowski, Kielce 1994; *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1999; *Dwór – wieś – plebania na ziemiach polskich XIX i XX wieku. Profesorowi Mieczysławowi B. Markowskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, Kielce 2003.

W skład omawianej publikacji wchodzi 30 opracowań, które podzielone zostały na dwie części według porządku chronologiczno-problemowego. Wśród ich autorów spotkać można zarówno doświadczonych badaczy, posiadających już znaczący i cenny dorobek naukowy w zakresie problematyki wiejskiej, jak i przedstawicieli młodszego pokolenia. Teksty większości autorów decydują o wysokim poziomie merytorycznym książki, chociaż przygotowane zostały w różnej formie. Począwszy od niewielkich, kilkustronicowych szkiców prezentujących często pilotażowe wyniki badań aż po solidnie udokumentowane źródłowo szersze opracowania.

W prezentowanym wydawnictwie zbiorowym znajdujemy z jednej strony kontynuację rozważań dotyczących roli i miejsca ziemian w środowisku wiejskim, ukazywanych przez pryzmat stosunków wieś–dwór (co stanowiło przedmiot tomu studiów wydanych w 1999 r.), z drugiej zaś pojawiają się problemy nowe, poszerzające obszar badawczej penetracji. W odróżnieniu od wspomnianej publikacji, zdecydowanie więcej miejsca poświęcono tu relacjom ziemian z przedstawicielami innych, nie tylko chłopskich środowisk. W kręgu zainteresowań znalazły się np. kwestie społeczności żydowskiej czy małomiasteczkowej. Wydaje się, że na badany problem relacji ziemian ze społecznościami lokalnymi autorzy spojrzeli przede wszystkim przez pryzmat ich różnorodności i procesów przemian. Znacznie mniej uwagi poświęcili rozważaniom teoretycznym lub terminologicznym dotyczącym definiowania samego pojęcia „społeczność lokalna”. Jego historycznie zmienna perspektywa, na co zwracali uwagę niektórzy badacze, nie skłania do precyzyjnych określeń czy formułowania uniwersalnych koncepcji.

Część pierwsza przedstawionych rozpraw i artykułów, opatrzona nagłówkiem *Wiek XIX* poświęcona została tytułowemu problemom wydawnictwa, ukazywanym na tle szerokiej panoramy procesów modernizacyjnych zachodzących wówczas na ziemiach polskich. Stymulowały one poglądy i zachowania ziemian wobec lokalnych społeczności, co autorzy osiemnastu tekstów analizują na podstawie wybranych przykładów indywidualnych biografii oraz działań zbiorowych ziemiaństwa jako grupy społecznej. W tym obszarze problemów znalazło się więc opracowanie Piotra Franaszka przedstawiającego inicjatywę zmierzającą do poprawy losu włościan podejmowane w początkach wieku XIX przez Karola Brzozowskiego, ziemianina z Podola. Następny artykuł, autorstwa Witolda Molika, akcentuje rolę, funkcjonującego pod presją polityki i gospodarki władz pruskich, ziemiaństwa wielkopolskiego w procesach modernizacji społeczeństwa polskiego w latach 30.–50. XIX w. W interesującym toku naukowej narracji, autor zwraca uwagę na strategię ziemian zmierzającą do utrzymania elitarnego pozycji społecznej, z jednoczesną ofiarnością na rzecz obrony bytu narodowego, wspierania włościan, mieszczaństwa oraz inteligencji. Do utrzymania elitarnego statusu dążyli również ziemianie polscy mieszkający na obszarze Ziemi Zabranich, poszukując takich rozwiązań, które nie uszczu-

pląłyby ich dominacji nad chłopami. Zagadnienie to, w kontekście losów i poglądów Bronisława Zaleskiego (1820–1880), właściciela dóbr ziemskich leżących w ówczesnej guberni mińskiej uczynił przedmiotem swoich rozważań Wiesław Caban. Ich bardzo interesującą konkluzją jest stwierdzenie, iż gdyby ziemianie zdołali zrealizować swoje wizje modernizacji stosunków wiejskich, to „z kwestią uwłaszczenia chłopów przyszyłoby się zmierzyć władzom odrodzonej Polski” (s. 46).

Pozostałe opracowania zamieszczone w tej części pokonferencyjnych materiałów prezentują dalsze rezultaty badań źródłowych poszczególnych autorów. Dariusz Szopper i Joanna Puchalska scharakteryzowali stosunek właścicieli dworu w Czombrowie na Nowogródczyźnie przed 1864 r., do „wielkich i małych” potrzeb miejscowych włościan, a także przedstawicieli środowiska żydowskiego. Jarosław Kita podjął ciekawe a mało znane zagadnienie relacji ziemiaństwa i społeczności małomiasteczkowej w I połowie XIX stulecia na przykładzie Koniecpola – prywatnego miasta hrabiów Potockich. Natomiast Zofia Gołębiowska zasygnalizowała młodzieńcze koncepcje Konstantego Zamoyskiego lansującego opracowany w 1820 r. projekt wprowadzenia w Ordynacji Zamoyskiej angielskiego modelu sądu przysięgłych, tzw. jury.

Zaledwie kilka stron społecznym inicjatywom ziemian z Jasielskiego poświęcił Łukasz Jewuła, Maria Korybut-Marciniak zaś skupiła uwagę na oświatowej ofiarności ziemian Wileńszczyzny na rzecz kształcenia młodzieży w pierwszym dwudziestoleciu wieku XIX. Z kolei praca Krzysztofa Ślusarka kieruje uwagę czytelników w stronę Galicji doby przedautonomicznej. Autor we wstępie do swoich rozważań na temat relacji ziemian i drobnej szlachty, poczynił inspirujące uwagi dotyczące terminologicznego pojęcia „społeczność lokalna”, przyjmując za punkt wyjścia współczesne jego znaczenie. Pozostając w klimacie galicyjskich dworów i pałaców, a także zabytków Krakowa, poznać można przejawy dobroczynnej działalności małżeństwa Zofii oraz Artura Potockich. Po śmierci męża, dla uczczenia jego pamięci Zofia Potocka ufundowała dom schronienia dla ubogich z okolic Krzeszowa (1832–1865). Jego dzieje w interesującym artykule przedstawił Tomasz Kargol.

Z wielu względów kluczowy dla gospodarczego rozwoju majątków ziemskich oraz ich modernizacji problem emigracji zarobkowej w Królestwie Polskim omówił Janusz Szczepański. Na podstawie analizy bogatych materiałów źródłowych autor wszechstronnie ukazał szereg emigracyjnych wątków, ze szczególnie akcentowanymi propozycjami ziemian zmierzającymi do uregulowania „emigracyjnej fali”. Problemem równie istotnym, chociaż dotyczącym innych obszarów egzystencji ziemian w zaborze rosyjskim, była walka prowadzona z carską administracją o „duszę chłop polskiego”. Tematyka owa, przedstawiona w świetle ocen władz rosyjskich, znalazła swoje odzwierciedlenie w opracowaniu Stanisława Wiecha.

Prezentowane w dalszej części tekstu w większości dotyczą roli i różnorodnej działalności ziemian, podejmowanej w środowisku lokalnej społeczności. Problemy te poruszają w swoich pracach: Jerzy Kuzicki, zajmujący się ziemianami z Rzeszowskiego; Roman Jurkowski – ukazujący mity i realia opiekuńczej działalności dworów w guberniach północno-zachodnich; Andrzej Przegaliński, poświęcający uwagę ziemianom Lubelszczyzny oraz Mariusz Nowak, szkicujący na przykładzie Stanisława Borkowskiego – ziemianina z Jędrzejowskiego, sylwetkę wzorowego działacza publicznego. W pierwszej części wydawnictwa znalazł się również artykuł Henryka Bałabucha, w którym szerzej uwzględniono mało znaną problematykę oceny relacji zachodzących pomiędzy dworem a lokalnymi społecznościami, ukazanych w świetle opinii środowisk antysemitycznych skupionych wokół „Roli” Jana Jeleńskiego.

Na osobną uwagę zasługuje obraz ziemian guberni kieleckiej wyłaniający się z danych spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego z roku 1897, który nakreśliła w swoim opracowaniu Barbara Szabat. Dokonana analiza, pomimo niedoskonałości spisu, pozwala na przybliżenie konterfektu ziemiaństwa w kontekście jego miejsca w społecznej strukturze.

W części drugiej omawianego tomu studiów, zatytułowanej *XX wiek* zaprezentowany został katalog spraw ukazujących relacje ziemian z lokalnymi i regionalnymi zbiorowościami społecznymi od okresu przełomu XIX i XX w. aż po zakończenie II wojny światowej. Tę część zbioru otwiera szczegółowy artykuł Bogumiły Umińskiej, która w tzw. długiej perspektywie ukazuje aktywność ziemian północnego Mazowsza, wyrażającą się działaniami na rzecz zbiorowości gminnej w czasach od uwłaszczenia do 1914 r. Kazimierz Karolczak, niejako łącząc wspólną klamrą przeszłość i współczesność pozytywnych wpływów ziemian na aktywizowanie lokalnych wiejskich społeczności, omawia rolę rodziny Dzieduszyckich – właścicieli dóbr Zarzeczce w Przeworskiem, którzy wzorem swoich przodków, zgrupowani w Związku Rodowym, starają się odgrywać rolę animatorów kultury wobec mieszkańców wsi otaczających zarzecki pałac. Tadeusz Epsztejn w ciekawy sposób wprowadza czytelnika w problemy wzajemnych, trudnych relacji ziemian – pracodawców i zatrudnionych w obrębie ich majątków oraz dworów różnych kategorii pracowników. Ukazując meandry ich emancypacyjnych aspiracji, autor nie tylko bliżej charakteryzuje tę kategorię społeczności lokalnej, ale również wskazuje źródła konfliktów i bariery społeczne dzielące te dwa światy.

Kolejne opracowania poświęcono międzyśrodkowemu relacjom ziemian w latach I wojny światowej. Urszula Oettingen charakteryzuje związki przedstawicieli tej warstwy z piłsudczykowskimi środowiskami Polskiej Organizacji Wojskowej, a Marek Przeniosło w kontekście relacji wieś – dwór, cytując ówczesnych ziemian, stawia pytanie: „czy z chłopami opłaca się gadać?” Po analizie materiałów źródłowych zauważa, iż ziemianie nie zawsze doceniali rolę dialogu z wiejskimi sąsiadami. Na uwagę zasługuje też ciekawy artykuł

Kazimierza Badziaka, oparty na solidnej bazie źródłowej. Autor na przykładzie rodziny Szweycerów – właścicieli dóbr ziemskich Łask – podjął problemy współdziałania i konfliktów ziemiaństwa ze środowiskami lokalnymi. Różnorodne formy aktywności przedstawicieli tej rodziny, reprezentujących tzw. nowe ziemiaństwo, podejmowane na szczeblu regionalnym, wykazywały cechy prac paternalistycznych typowych dla ziemian posiadających historyczne rodowody.

Problemy skomplikowanych relacji ziemian – pracodawców oraz zatrudnianych przez nich pracowników, a także nasilające się od przełomu wieku XIX i XX wzajemne konflikty, z nową siłą objawiły się w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia związane z tymi płaszczyznami międzyśrodowiskowych kontaktów stanowią przedmiot bardzo interesujących rozważań podjętych w artykule Mieczysława B. Markowskiego. W okresie międzywojennym ziemianie nie występowali tylko w roli pracodawców, ale także ofiarnych działaczy. Taką postacią był np. Maurycy Zamoyski (zm. 1939), bohater szkicu, którego autorem jest Marian Kozaczka. Społegliwy stosunek do osób „gorzej urodzonych” reprezentowali także członkowie rodziny Wielopolskich z Chrobrza, o czym pisze Małgorzata Przeniosło.

Ciekawe uwagi na temat informacji uzyskanych na drodze przekazów etnograficznych oraz ich przydatności do badań nad dziejami ziemiaństwa znaleźć można w szkicu Włodzimierza Mędrzeckiego. Z pewnością zainteresują one przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Natomiast Marcin Piszczek ukazał w syntetycznym ujęciu stosunek Radziwiłłów do lokalnych społeczności Oksy i Nagłowic, podkreślając, że źródłem konfliktów w pierwszej połowie wieku XX były problemy ekonomiczne. Całość obszernego tomu zamyka szkic autorstwa Jerzego Gapysa prezentujący na podstawie bogatej bazy źródłowej, udział ziemiaństwa w zarządach Polskich Komitetów Opiekuńczych na terenie Generalnej Guberni w latach II wojny światowej. Wielu ziemian, pracując z pełną ofiarnością i oddaniem, żywiło jednocześnie nadzieję, że w ten sposób wzmacniają swoją uprzywilejowaną pozycję, a tym samym możliwość oddziaływania na tworzenie powojennego ładu.

Czytelnik kończący lekturę prezentowanego tomu studiów, z pewnością pozostanie pod wrażeniem bogactwa przedstawionych faktów, refleksji oraz komentarzy autorów. Teksty zamieszczone w książce, dzięki interesującej konfrontacji źródeł z utartymi sądami obecnymi jeszcze w potocznej świadomości, a nierzadko także w historiografii, oraz formułowaniu na podstawie nowych źródeł nowych postulatów i punktów widzenia, niezależnie od ich ewentualnej kontrowersyjności, znacznie poszerzają wiedzę na temat dziejów polskiego ziemiaństwa. Dobrze więc się stało, że preżne środowisko

historyków Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Kielcach przygotowało kolejne cenne opracowanie dotyczące historii ziemiaństwa. Doceniając prezentowaną pracę należy pozytywnie odnieść się do jej poziomu merytorycznego. Wprawdzie jest on nieco nierówny, co zwykle zdarza się w opracowaniach zbiorowych, ale sama praca wnosi wiele nowego do dyskusji na temat dziejów ziemian i polskiej wsi. Powinna ona odegrać istotną rolę w rozwoju dalszych badań, inspirując do porzucania utartych dróg i poszukiwania nowych obszarów naukowej penetracji, przybliżając do opracowania syntezy historii ziemian.

Lektura omówionej pracy budzi chęć wymiany poglądów z autorami, a nierzadko skłania do weryfikacji własnych sądów, by móc od nich odstąpić, gdy zostanie się przekonany. To, jak sądzę, cenna zaleta publikacji powstałej pod auspicjami kieleckiego środowiska historycznego. Podkreślić należy, że czytelnicy otrzymali pracę ciekawą, której atrakcyjność podnosi staranne wydanie i estetyczna szata graficzna. Żałować tylko należy, że w publikacji nasyconej nazwiskami, zabrakło indeksu osobowego, który ułatwiłby, szczególnie czytelnikom spoza grona specjalistów, poruszanie się wśród nagromadzonych informacji. Prezentowana praca bez wątpienia takich czytelników znajdzie i fakt ten stanowi jedną z podstawowych zalet przedstawianego wydawnictwa.

Ewelina Kostrzevska